

ПЕТРОВА С. М.,
аспірант
(Хмельницький університет управління та права)

УДК 347.961.4

РОЛЬ НОТАРІУСА В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті розглянуто особливості участі нотаріуса в цивільному процесі. Визначено підстави участі нотаріуса в цивільному процесі, якими можуть бути наявність юридичної заінтересованості в справі та незаконні чи недбалі дії нотаріуса. Досліджено питання відповідальності нотаріуса та порядок притягнення нотаріуса в якості відповідача в цивільній справі. Обґрунтовано питання відшкодування моральної шкоди нотаріусом.

Ключові слова: *нотаріус, відповідальність, цивільний процес, моральна шкода, свідок.*

В статье рассмотрены особенности участия нотариуса в гражданском процессе. Определены основания участия нотариуса в гражданском процессе, которыми могут быть наличие юридической заинтересованности в деле и незаконные или небрежные действия нотариуса. Исследованы вопросы ответственности нотариуса и порядок привлечения нотариуса в качестве ответчика по гражданскому делу. Обоснован вопрос возмещения морального вреда нотариусом.

Ключевые слова: *нотариус, ответственность, гражданский процесс, моральный вред, свидетель.*

In article the features of the participation of a notary in a civil trial. Definitely grounds involvement of a notary in a civil proceeding that may be there is a legal interest in the case and the illegal or negligent actions of the notary. The question of liability of the notary and the notary in order to bring as a defendant in a civil case. Grounded question of non-pecuniary damage notary.

Key words: *notary, responsibility, civil process, moral damages, witness.*

Вступ. Нотаріат в Україні є правовим інститутом, покликаним забезпечувати позасудову охорону та захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, територіальних громад, а також держави шляхом вчинення в межах безспірних правовідносин нотаріальних дій уповноваженими на те органами та посадовими особами [1, с. 12].

У судовій практиці непоодинокими є випадки, коли учасники спірних правовідносин звертаються з позовними вимогами до нотаріусів. Аналіз матеріалів судової практики свідчить про специфічну роль нотаріусів у цивільному процесі, незалежно від того, у якій якості вони беруть участь у справі (як сторона, третя особа чи інший учасник процесу).

Це обумовлено тим, що у всіх випадках участь нотаріуса в цивільному процесі пов'язана зі здійсненням ним нотаріальної діяльності. Нотаріус не є учасником цивільних правовідносин, які виникають, змінюються чи припиняються на підставі посвідченого ним правочину чи юридично значимого факту. Також участь цього суб'єкта в процесі завжди обумовлена змістом нотаріальних дій, які ним було вчинено. Діючи в процесі, нотаріус нарівні з процесуальним законодавством завжди керується законодавством про нотаріат, яке визначає зміст його діяльності в процесі. Ці та інші умови обумовлюють особливості участі нотаріусів у цивільному процесі й також потребують детального аналізу.

Постановка завдання. Актуальність теми полягає в тому, що дослідження ролі нотаріуса в цивільному процесі дозволяє виділити особливості його участі в цивільному процесі та доповнити існуючі прогалини в регулюванні вказаної сфери.

Основу сучасного вчення про нотаріат складають наукові дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема таких: М.Г. Авдюков, І.О. Алфьоров, П.П. Глущенко, А.В. Єрух, Н.В. Ільєва, Ю.М. Козьяков, С.П. Кондракова В.В. Комаров, О.В. Коротюк Р.Г. Кочер'янци, І.С. Мельник, С.Г. Пасічник, Ж.Ф.Пієпу, Н.І. Пінчук, Л.К. Радзієвська, А.М. Седов, Г.С. Семаков, В.Ф. Сіренка,

Л.А. Стешенко, К.І. Федорова, С.Я. Фурса, В.М. Черниш, Т.М. Шамба, Л.Е. Ясінська та ін. Проте здебільшого в працях вказаних науковців діяльність нотаріуса розглядалась у матеріально-правовому аспекті, водночас навколо питання про роль нотаріуса в судовому процесі існує своєрідний інформаційний вакуум, який потребує заповнення.

Метою нашого дослідження є визначення особливості участі нотаріуса в цивільному процесі, визначення підстави участі нотаріуса в цивільному процесі, а також дослідження питання відповідальності нотаріуса та порядок притягнення нотаріуса в якості відповідача в цивільній справі.

Результати дослідження. У сучасних умовах спостерігається зростання ролі нотаріату з надання допомоги правосуддю. Нині нотаріус так чи інакше стикається із судом за такими напрямками:

– по-перше, участь у цивільному процесі в якості юридично заінтересованої особи (особи, яка бере участь у справі);

– по-друге, сприяння нотаріусами процесу здійснення правосуддя шляхом забезпечення доказів;

– по-третє, виконання нотаріусами запитів суду про витребування документів та інформації

про вчинені нотаріальні дії;

– по-четверте, виконання рішень судів у нотаріальній діяльності, наприклад, про включення особи до числа спадкоємців за законом, про зобов'язання вчинити нотаріальну дію, про встановлення юридичного факту, необхідного для вчинення нотаріальної дії [1].

Таким чином, стає очевидним, що нотаріуси можуть бути учасниками провадження практично в будь-яких справах цивільного судочинства, а не тільки тих, що стосуються спорів, які виникли в результаті здійснення конкретної нотаріальної діяльності.

З огляду на це, на нашу думку, роль нотаріуса в конкретному цивільному судочинстві повинна визначатись не категорією справ, а підставами участі останнього в справі.

Аналіз матеріалів судової практики свідчить, що найбільш поширеною підставою участі нотаріуса в цивільному процесі є наявність у нього юридичної заінтересованості в справі.

Нотаріуси можуть мати юридичний інтерес до результату процесу, у тому числі матеріально-правовий. Так, наприклад, у ст. 27 Закону України «Про нотаріат» врегульовано питання відповідальності приватного нотаріуса. Відповідно до вимог цієї статті шкода, заподіяна особі внаслідок незаконних дій чи недбалості приватного нотаріуса, відшкодовується в повному розмірі. Це означає, що суб'єктний склад у таких справах буде таким: позивач – заінтересована особа, якій завдано шкоди, та відповідач – приватний нотаріус, незаконними чи недбалими діями якого, на думку позивача, останньому спричинено шкоду.

Необхідною підставою для притягнення нотаріуса до відповідальності в таких справах є незаконні чи недбалі дії нотаріуса. Незаконними дії нотаріуса може визнати тільки суд. Тому рішення в справах щодо відшкодування шкоди про задоволення позову може бути постановлене лише за умови попереднього (в іншому судовому процесі) розгляду судом питання про недійсність нотаріального акту через незаконність дій нотаріуса, незаконність вчиненої нотаріальної дії або відмови в її вчиненні. Наприклад, судом розглянуто справу про визнання недійсним виконавчого напису внаслідок відсутності документів, що підтверджують можливість звернення стягнення в безспірному порядку. На підставі цього рішення й висновку про незаконність нотаріальної дії, що в ньому міститься, заінтересована особа – боржник за виконавчим написом, який вважає, що такими діями нотаріуса йому спричинено шкоду, – може звернутися до суду з позовом про відшкодування [2].

Згідно зі ст. 21 Закону України «Про нотаріат» шкода, заподіяна особі внаслідок незаконних або недбалих дій державного нотаріуса, відшкодовується в порядку, передбаченому законодавством України. Це означає, що такий позов має бути звернений до нотаріальної контори або нотаріального архіву, де працює нотаріус, які є юридичними особами (ст. 1172 ЦК України). Останні у свою чергу можуть звернутися до нотаріуса, з вини якого була відшкодована шкода й виплачені певні грошові суми (ст. 1191 ЦК України, ст. 130 КЗпП України [3]). Це зумовлює можливість залучення або допуску нотаріуса до участі в справі в якості третьої особи, що не висуває самостійних вимог на предмет спору. Отже, у таких випадках можливий такий суб'єктний склад: позивач – заінтересована особа, яка вважає, що внаслідок незаконних або недбалих дій нотаріуса їй спричинено шкоду; відповідач – державна нотаріальна контора чи державний нотаріальний архів; третя особа, що не заявляє самостійних вимог на предмет спор, – державний нотаріус, незаконними або недбалими діями якого спричинено шкоду позивачу (на думку останнього).

Слід звернути увагу на те, що назва статті «відповідальність приватного нотаріуса», як і назва ст. 21 цього ж закону «відповідальність державного нотаріуса» не розкривається в повному обсязі в

змісті зазначених норм. Так, зміст наведених статей відображає тільки один із видів юридичної відповідальності, а саме цивільно-правову, що настає за фактом завдання нотаріусом шкоди. Водночас не вказується на можливість притягнення нотаріуса до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Проаналізувавши норми ст. ст. 21 та 27 Закону України «Про нотаріат», можна дійти висновку, що як приватні, так і державні нотаріуси несуть відповідальність за завдання шкоди внаслідок вчинення ними незаконних дій або недбалості. При цьому відносно приватних нотаріусів використовуються вирази «незаконні дії» та «недбалість», а щодо державних – «незаконні дії» та «недбалі дії». В останньому випадку некоректним видається вираз «недбалі дії», оскільки загальновизнане поняття недбалості прийнято розкривати не лише в контексті вчинення дій, але й бездіяльності [4].

Відповідно до ч. 1 ст. 614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом), а в ч. 2 ст. 1166 ЦК України закріплюється, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини. Таким чином, відповідальність за ЦК України базується на принципі вини. Отже, згідно із ЦК України відповідальність без вини виникає тільки у випадках, передбачених законом або договором. У будь-які договірні відносини з учасниками угоди нотаріус не вступає, тому договірна відповідальність без вини щодо нього виключається. Цивільним законодавством також не передбачено відповідальності нотаріуса без вини.

Окремого розгляду потребує питання компенсації моральної шкоди, заподіяної внаслідок неправомірних дій нотаріуса.

Відповідно до ст. 23 ЦК України нанесення громадянину моральної шкоди передбачає заподіяння йому фізичного болю та страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [5].

Під час встановлення таких обставин суд може покласти на порушника обов'язок грошової компенсації зазначеної шкоди. Під час визначення розмірів компенсації моральної шкоди суд бере до уваги ступінь вини порушника й інші обставини, на які варто звернути увагу. Суд повинен також враховувати ступінь фізичних і моральних страждань, пов'язаних з індивідуальними особливостями особи, якій завдано шкоду. Як правило, суди відмовляють у позовних вимогах, пропонуваніх нотаріусам, про відшкодування моральної шкоди. Суди виходять із того, що під час вчинення нотаріальних дій не порушуються нематеріальні блага учасників нотаріальної дії: їх життя, здоров'я, можливість продовжувати активне громадське життя, гідність особи, репутація, особиста й сімейна таємниця тощо.

Якщо дії і вимоги нотаріуса під час вчинення нотаріальної дії були правомірними, то говорити про порушення особистих прав клієнта взагалі неприйнятно.

Більше того, навіть якщо під час вчинення нотаріальної дії порушені майнові права громадянина, стягнути з нотаріуса суму для відшкодування моральної шкоди буває, як правило, неправомірно. Незважаючи на те, що порушення будь-яких, у тому числі майнових прав клієнта може викликати в останнього моральні страждання (почуття образи, безпорадності й т. д.), компенсації воно підлягати не може [6, с. 163]. У ст. 23 ЦК України перераховані лише особисті немайнові права, порушення яких може спричинити відшкодування матеріальної шкоди. Моральна ж шкода, заподіяна порушенням інших прав (зокрема, майнових), підлягає компенсації тільки у випадках, передбачених законом. Такого роду законом є Закон України від 12.05.1991 р. N 1023-XII «Про захист прав споживачів».

Відповідно до ст. 4 вказаного закону споживачі під час придбання, замовлення або використання продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають право на відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону [7]. Згідно з п. 4 ст. 23 ЦК України розмір компенсації моральної шкоди визначається судом і не залежить від розміру відшкодування майнової шкоди. Однак згадані закони не застосовуються до відносин нотаріуса та його клієнта. Хоча вчинення нотаріальних дій має зовнішню схожість із наданням платної послуги клієнту, насправді таким воно не є. Таким чином, сума у відшкодування моральної шкоди може бути стягнута з нотаріуса тільки з випадку, коли його дії були прямо спрямовані на заподіяння фізичних чи моральних страждань клієнту, коли настання саме таких наслідків було метою дій нотаріуса [6, с. 174].

Спори за участю нотаріусів у якості сторони (позивача чи відповідача) завжди мають розглядатися судами цивільної юрисдикції. Визначальним критерієм розмежування компетенції судів (цивільних та господарських) при цьому є законодавчо закріплена характеристика нотаріальної діяльності як такої, що не є підприємницькою та не спрямована на отримання прибутку.

Значене стосується й останньої категорії справ – щодо оскарження нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні при відсутності спору про право. Слід зазначити, що наразі визначення процесуального порядку їх розгляду є проблематичним внаслідок певної законодавчої невизначеності цього питання.

Так, згідно зі ст. 50 Закону України «Про нотаріат» заінтересована особа, яка вважає неправильною вчинену нотаріальну дію або відмову у вчиненні нотаріальної дії, вправі подати про це скаргу до районного, районного в місті, міського чи міськрайонного суду за місцезнаходженням державної нотаріальної контори, державного нотаріального архіву, виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради народних депутатів чи робочого місця приватного нотаріуса.

Розгляд таких скарг провадиться районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом у порядку, встановленому цивільним процесуальним законодавством України.

До введення в дію нового Цивільного процесуального кодексу України (1 вересня 2005 р.) такі скарги розглядалися в межах окремого провадження як самостійна категорія справ. Чинний ЦПК України вже не передбачає такої можливості: з окремого провадження вилучена така категорія справ, як оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні [5].

Також участь у цивільному процесі нотаріусів може бути обумовлена наявністю процесуальної заінтересованості, яка полягає в тому, що в разі задоволення позову рішення суду може мати певні юридичні наслідки й для нотаріусів [8]. Зокрема це стосується справ про визнання правочинів недійсними.

Наразі практика вирішення судами питання щодо процесуального положення нотаріуса в справах про визнання правочинів недійсними є неоднозначною [9]. У переважній більшості нотаріусів залучають до участі в справах третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору. Таке залучення нотаріусів до участі в справі необхідне у випадку, якщо позивач обґрунтовує недійсність правочину посиланням на неправомірні дії нотаріуса.

Підставами визнання нотаріально посвідченого правочину недійсним, а отже, і визнання нотаріального акта незаконним можуть бути обставини двох груп. До першої групи належать обставини матеріально-правового характеру, передбачені в Цивільному кодексі України [10] в цій якості й, як правило, не пов'язані з діяльністю нотаріуса: наприклад, помилка (згідно зі ст. 229 ЦК України) – такий стан дієздатної особи, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України), обман (ст. 230 ЦК України), насильство (ст. 231 ЦК України), зловмисна домовленість представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України), фіктивність правочину (ст. 234 ЦК України) тощо. До другої групи відносяться обставини, що виникають внаслідок незаконних чи недбалих дій нотаріуса і є наслідком порушення процесуального порядку вчинення тієї чи іншої нотаріальної дії: нез'ясування питання про дієздатність особи, про згоду співвласників на відчуження майна, що перебуває в спільній власності, незабезпечення права переважної покупки для співвласників, недотримання вимог до документів, інші порушення норм законодавства, що представляють собою загальні та спеціальні правила вчинення нотаріальних дій.

Якщо нотаріальна дія визнається незаконною на підставах першої групи, це переважно не тягне за собою для нотаріуса жодних правових наслідків. Отже, у таких справах він заінтересованості не має взагалі, тому може брати участь у них тільки як свідок. Вивчення практики показує, що переважна кількість судових справ, пов'язаних із нотаріальною діяльністю, є наслідком помилок, яких припустилися не нотаріуси, а інші органи чи посадові особи. Нотаріальні акти в таких справах є юридичними фактами, що продовжують розвиток певного фактичного складу.

Наприклад, у судах нерідко оспорюють нотаріально посвідчені договори купівлі-продажу нерухомості, засновані на незаконно проведеній приватизації житлових приміщень (скажімо, без участі неповнолітніх осіб, без участі осіб, що зберігають право тимчасового проживання). Оскільки в повноваження нотаріуса не входить оцінка правомірності дій органів, що передають житлові приміщення у власність громадян, то, як вважають окремі дослідники, під час притягнення нотаріуса до участі в таких спорах слід заявляти клопотання про виключення нотаріуса із числа осіб, які беруть участь у справі, і його можливу участь у справі тільки як свідка [2].

Однак, на нашу думку, це видається неправильним, оскільки в абз. 9 ст. 8 Закону України «Про нотаріат» йдеться: «Нотаріус не має права давати свідчення в якості свідка щодо відомостей, які ста-

новлять нотаріальну таємницю, крім випадків, коли цього вимагають особи, за дорученням яких або щодо яких вчинялися нотаріальні дії». Також, згідно з п. 2 ч. 1 ст. 51 ЦПК України не підлягають допиту як свідки «особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з їхнім службовим чи професійним становищем, – про такі відомості».

Висновки. Проведене дослідження ролі нотаріуса в цивільному процесі приводить до таких висновків:

1. Нотаріус має специфічну роль у цивільному процесі, незалежно від того, у якій якості він бере участь у справі, адже поряд із функціями власне конкретного суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин він завжди повинен виконувати функцію сприяння правосуддю.

2. Участь особи в якості нотаріуса в цивільному процесі пов'язана зі здійсненням нею нотаріальної діяльності.

3. Як приватні, так і державні нотаріуси несуть відповідальність за завдання шкоди внаслідок вчинення ними незаконних дій або недбалості.

4. Сума відшкодування моральної шкоди може бути стягнута з нотаріуса тільки у випадку, коли його дії були прямо спрямовані на заподіяння фізичних чи моральних страждань клієнту, коли настання саме таких наслідків було метою дій нотаріуса.

5. Заінтересована особа, яка вважає неправильною вчинену нотаріальну дію або відмову у вчиненні нотаріальної дії, вправі подати про це скаргу до районного, районного в місті, міського чи міськрайонного суду за місцезнаходженням державної нотаріальної контори, державного нотаріального архіву, виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради народних депутатів чи робочого місця приватного нотаріуса.

Вважаємо, що результатом подальших наукової розробки із цієї теми має стати аналіз засад честі нотаріуса в цивільному процесі, а також дослідження статусу нотаріуса як сторони в цивільному судочинстві. Окрім того, подальші наукові розвідки з питань регулювання діяльності в шоу-бізнесі необхідні й можуть принести реальну практичну користь у нотаріальній діяльності.

Список використаних джерел:

1. Ярков В. Основные положения участия нотариусов в гражданском и арбитражном процессах // Бюллетень нотариального вестника [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.frpk.ru/fileadmin/pdf/nw_bulletinnotvestnik_2011_06.pdf.

2. Баранкова В. Деякі аспекти судового контролю за нотаріальною діяльністю / В. Баранкова // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2005. – № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yurgradnik.com.ua/stride/men/?m=authors&aut=223&art=793>.

3. Кодекс Законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII // Відомості Верховної Ради. – 1971. – № 50 (додаток). – Ст. 375.

4. Науково-практичний коментар Закону України «Про нотаріат» / О. Коротюк. – Х. : Право, 2012. – 641 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1292052247410/pravo/_pechatka_privatnogo_notariusa.

5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV : за станом 06.11.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

6. Зайцева Т. Нотариальная практика: ответы на вопросы / Федеральная нотариальная палата / Т. Зайцева. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://booksshare.net/books/urispr/zayceva-ti/2008/files/notpraktik2008.pdf>.

7. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.

8. Мухамеджанулы Н. Нотариус как участник процесса / Н. Мухамеджанулы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.supcourt.kz/news/?ELEMENT_ID=17764.

9. Узагальнення практики розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними за 2012 рік / Калуський міськрайонний суд Івано-Франківської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://court.gov.ua/sud0908/litigationcourt/44>.

10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV : за станом 20.11.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

